

J. JANAVIČIENĖ

ŽEMAIČIŲ NAUMIESČIO LIETUVININKŲ KALBOS MODELIS IKI SAVEIKOS SU ŽEMAIČIAIS (FONETIKA)

Žemaičių Naumiesčio ir jo apylinkių (sudarančių nedidelį pietų žemaičių raseiniškių pietvakarių kampą prie pat ribos su varniškiais¹ ir prie buv. Mažosios Lietuvos sienos) lingvistinė situacija labai įvairi ir sudėtinga. Be vietinių žemaičių, sudarančių gyventojų daugumą, čia nuo seno gyveno daug lietuvininkų. Nemaža jų tebegyvena čia ir dabar, apie 600. Jie įvairiais laikais kėlėsi į čia iš Rytprūsių ir Klaipėdos krašto. Gyventa čia nemaža provoslavų tikybos rusų (dabar jų nedaug), žydų ir vokiečių.

Taigi šiame palyginti nedideliame plote ilgą laiką vyko ir tebevyksta sudėtingi kalbų ir tarmių interferencijos procesai. Pačios lietuvių kalbos čia yra du smarkiai vienas nuo kito besiskiriantys variantai – Rytprūsių vakarų aukštaičių ir pietų žemaičių tarmė.

Dėl geografinės padėties vietinė Žemaičių Naumiesčio ir jo apylinkių (iš viso 27 kaimai) šnekta iki Antrojo pasaulinio karo buvo smarkiai izoliuota nuo kitų lietuvių kalbos tarmių². Savaimė suprantama, jos neveikė ir to meto bendrinė kalba.

Tai yra svarbiausia šnektos ypatybė, skyrusi ir dabar tebeskirianti ją nuo kaimynų varniškių ir raseiniškių. Būdama pačiame pasienyje su Mažąja Lietuva ir neturėdama glaudžių ryšių su to meto bendrine kalba bei su kitomis jos tarmėmis, ji patyrė didelę vokiečių kalbos įtaką per ten ir kitoje sienos pusėje gyvenusius vokiečius.

Ypač smarkiai Žemaičių Naumiesčio šnektą veikė vadinamųjų lietuvininkų, (evangelikų-liuteronų tikėjimo) kalba. Nuo neatmenamų laikų lietuvininkai kėlėsi čia iš Rytprūsių ir Klaipėdos krašto. Migracijos priežastys buvo įvairios, daugiausia ekonominės ir religinės (miestelyje ir dabar tebeveikia evangelikų-liuteronų bažnyčia). Manoma, kad pirmieji evangelikai čia galėjo atsirasti reformacijos laikais (XV a. pab. – XVI a. pr.).

¹ Vietinė žemaičių šnekta turi nemaža fonetinių ir morfologinių bendrybių su varniškiais, tačiau pagrindinė savybė – *am, an* sveikų išlaikymas – verčia priskirti ją raseiniškių pratarnei.

² Apie 3/4 sienų ši šnekta turėjo su buv. Mažąja Lietuva ir sudarė savotišką pusiasalį.

Iki šiol šnektos plote gyvenantys lietuvininkai tebekalba atsinešta iš Rytprūsių vakarų aukštaičių tarme, per ilgą laiką sumišusia su vakarų žemaičių (klaipėdiškių) tarme. Šios nedidelės etninės grupės uždaras gyvenimo būdas padėjo iki šiol jų kalboje išlikti daugeliui Rytprūsių lietuvių kalbos archaiškų elementų. Išlikti jų archaiškai kalbai taip pat padėjo iki šiol tebevertojamos senosios religinės knygos³.

Tiriant šios vietovės tarmių ir kalbų sąveiką, pirmiausia buvo rekonstruojami vietinės žemaičių šnektos ir lietuvininkų kalbos modeliai, kokie jie turėjo būti iki sąveikos.

Rekonstruojant lietuvininkų kalbos modelį, surinkta iš dabartinių lietuvininkų kalbinė medžiaga buvo lyginama su Mažvydo, Bretkūno raštų kalba, kuri buvo vartojama Rytų Prūsijoje. Taip pat remtasi A. Šleicherio, F. Kuršaičio, M. Kleino, G. Gerulio, Ch. Stango ir kitų kalbininkų lingvistine medžiaga bei dabar tebevertojamomis evangelikų-liuteronų religinėmis knygomis.

Nors ir būdama hipotetiška, šių modelių rekonstrukcija remiasi realiai egzistuojančiais ryšiais tarp šių tarmių. Savaimė suprantama, negalima ribotis tik tų ryšių konstatavimu⁴. Kita vertus, neįmanoma rekonstruoti modelio (prokalbės, prodiakto) tokio, koks jis funkcionavo, nes nėra galimybės visiškai rekonstruoti visų jo formų. Lingvistų nuomone, lengviausia rekonstruoti fonetikos ir morfologijos lygmenis, sunkiau – sintaksinius ir leksikinius (Makajevs tvirtina, kad pastarųjų lygmenis visai negalima rekonstruoti)⁵. Ir vis dėlto praktika parodė, kad galima rasti atitikmenų ir šiuose lygmenyse.

Kitas svarbus modelių rekonstravimo klausimas, kaip nustatyti, ar teisingai rekonstruotos formos. Vieni kalbininkai mano, kad tai esą formulėmis išreikšti atskiri kalbos reiškiniai, kiti tvirtina, kad rekonstruotos formos prilygsta kalbos faktams. Verta dėmesio Klimovo nuomonė⁶, jog rekonstruota forma yra formule išreikštas prokalbės (prodiakto) atitikmuo.

Pateikiamo lietuvininkų kalbos modelio (fonetika) atskiros rekonstruotos formos gali pasirodyti hipotetiškos. Tačiau tarmių analizė, pasitelkus senuosius Rytprūsių kalbos paminklus, lingvistų darbus bei religines knygas, parodė, kad šios kalbos modelis beesas labai panašus į tą kalbą, kuria turėjo kalbėti lietuvininkai prieš atsikeldami į Žemaičių Naumiestį, ypač fonetikos ir morfologijos lygmenyse. Tai ir yra, rodos, pagrindinis argumentas dėl rekonstrukcijos teisingumo.

³ Tai Biblija, Evangelija, mišių knygos, įvairūs giesmynai, išleisti praėjusiame šimtmetyje. Knygos atspausdintos gotišku šriftu, kalba archaiška.

⁴ Plg. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. М., 1977. С. 255.

⁵ Plg. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977. С. 89.

⁶ Žr. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Л., 1971. С. 42.

Lietuvininkai prieš sąlytį su žemaičiais kalbėjo Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių šnektomis (dauguma iš jų), mažesnė dalis – Klaipėdos krašto žemaičių tarme. Taigi lietuvininkų kalba nebuvo vienalytė. Fonetikoje ryškus pirmąsčių jų kalbos bruožas buvo labai geras ilgųjų ir trumpųjų balsių skyrimas, buvo aiškiai tariamos priegaidės.

Lietuvininkų kalbą labiausiai diferencijavo nevienodas nekirčiuotų galūnių tarimas. Kilę iš Rytų Prūsijos pietryčių dalies šias galūnes išlaikydavo sveikas, tarė kaip dabar bendrinėje lietuvių kalboje, tik nekirčiuotų galūnių ilgųjų ir trumpųjų balsių skirtumas buvo dar ryškesnis. Visi kiti lietuvininkai nekirčiuotas ilgas galūnes trumpino, trumpuosius jų balsius numesdavo⁷. Dėl šios ypatybės Rytų Prūsijos aukštaičiai galūnių netrumpinančių kaimynų buvo pravardžiuojami „striukiais“ (striukiuoti „trumpinti“). Taip šią Rytų Prūsijos lietuvių patarmę dialektologai tebevadina iki šiol. Galūnės netrumpinusias įprasta vadinti baltsermėgiais – etnografinis XIX a. pabaigos terminas (esą šventadieniais jie dėvėdavę baltų nedažytų naminių vilnų milo sermėgas). Taigi, striukiai tarė, pvz., gen. sg. *kāra* „karo“, *dūkras* „dukros“, *žēme* „žemė“, *vaišiu* „vaisių“, nom. pl. *sūnus* „sūnūs“, *ākis* „akys“. Po minkštųjų priebalsių nekirčiuotose galūnėse vietoj *o* tarė *e* < iā, pvz., *sāujes* „saujos“, 3 praet., *padēje* „padėjo“⁹. Šiaip visa vokalizmo sistema daugumos lietuvininkų buvo aukštaitiška, išskyrus tų, kurie buvo kilę iš Klaipėdos krašto žemaičių ploto.

Balsiai *o*, *é* buvo tariami labai siaurai ir įtemptai. Anapus Nemuno (vadina mieji tilžėnai) neskyrė *o*, *é* nuo *uo*, *ie*¹⁰. Jie tarė, pvz., *dōna*||*dūona*, *pēns*||*pīens*. Parybį su pietų žemaičiais pasitaikydavo ir *uo*, *ie* vartimo *ū*, *ī* (*dūna*, *pīns*).

Kirčiuotus trumpuosius *a*, *e* lietuvininkai ilgino¹¹. Pavyzdžiui, dalis jų ilgino ir tais atvejais, kai bendrinėje kalboje jie išlaikomi trumpi, pvz., *māno* „mano“, *nēs* „nes“, *mēs* „mes“ (3 fut. nuo *mēsti*). Klaipėdos krašto žemaičiai kirčiuotų trumpų *a*, *e* daugeliu atveju neilgino. Galbūt dėl vieno ir kitų sumišimo, ilgainiui Ž. Naumiesčio lietuvininkų kalboje atsirado dubletų, fakultatyviškai imta ilginti net *nēs* šalia *nēs* „neša“, *kās* šalia *kàs* „kasa“.

Bene pati ryškiausia lietuvininkų tarties ypatybė, skyrusi ir tebeskirianti lietuvininkų tartį nuo vietinių žemaičių, buvo ir tebėra stiprus *e* (kirčiuoto, rečiau – ne-

⁷ Plg. Kurschat F. Grammatik der Deutschen Sprache. Halle, 1873. S. 35, 44; Gerulis J., Stang Ch. Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje. K. 1933. P. 45.

⁹ Žr. Kurschat Min. veik. S. 46, 47.

¹⁰ Iš Tilžės kilęs kalbininkas F. Kuršaitis prastai skyrė šiuos balsius. Tokio šių balsių neskyrimo priežastimi iš dalies gali būti vokiečių kalbos, kurioje neskiriami *o*, *é* nuo *uo*, *ie* įtaka; dar plg. Giešmijų knygos. 1897. P. 5 – *dūwanas* „dovanas“ *dejojat* „dejuojat“.

¹¹ Plg. pėbti „pešti“, *wepti* „vesti“, *kāpti* „kasti“ – Kurschat. Min. veik. S. 35; *nes* „nes“ – Giešmijų knygos. Königsberg, 1897. P. 15.

kirčiuoto) siaurinimas ir net vertimas *ie*, pvz., *miedis* „medis“, *kiele* „kelio“, *mies*||*mės* „mes“, *mīelstis* „melstis“, *ēžers*||*īežers* „ežeras“, *gyvīenims* „gyvenimas“, *sīeseris* „seserys“, *āngiels* „angelas“, *vāngielīks* „evangelikas“ ir kt. Sunku dabar pasakyti, kiek toks virtimas anuomet buvo nuoseklus. Iš gyvosios kalbos to nustatyti negalima, nes dabar verčiama nenuosekliai, dažnai sporadiškai. Paprastai verčiama kirčiuotoje pozicijoje prieš tolimesnio skiemens priešakinį vokalizmą, tačiau neretai pasitaiko ir prieš užpakalinį vokalizmą. Taip pat pasirinkimas tarp *ė*, *ie* tarimo nepasižymi nuoseklumu. Atskiruose žodžiuose *e* verčiamas net *i*, pvz., *vāngilīks* „evangelikas“, kartais aukštesniojo laipsnio priesagoje *-esnis*, pvz., nom. pl. *grāžisnī* „gražesni“, *greitisnī*||*greitesnī* ir kt.

Kai kuriuose žodžiuose vietoj *a* lietuvininkai turėjo balsį *e* pvz., *katelīks* „katalikas“, *levóns* „lavonas“, *ternáuti* „tarnauti“, *dengūs* „dangus“ (plg. *deñgti*), *ēlksnis* „alksnis“, *Ēlgerts* „Algirdas“, *Ēlberts* „Albertas“.

Trumpuosius *u*, *i* lietuvininkai tarė truputį platesnius ir atviresnius¹² negu dabartinėje bendrinėje kalboje, o Klaipėdos krašte prieš kietuosius priebalsius vertė *o*, *ę*¹³. Kai kuriuose žodžiuose vietoj *i* turėjo *u*, pvz., *žiuburỹs* „žiburys“, *vežiūms* „vežimas“, *furmācija* „konfirmacija“. Tvirtapradžių *ir*, *il*, *im*, *in*, *ur*, *ul*, *um*, *un* pirmojo dėmens Rytprūsių lietuviai, bent dauguma jų, neilgino¹⁴. Tas pat ir su *ui*. Klaipėdos krašte šių dvigarsių pirmas dėmuo buvo verčiamas *o*, *ę* ir ilginamas.

Nemaža lietuvininkų visam bendraties kamienui buvo įsivedę *ę*, *į* vietoj *en*, *in*, taigi sakė ne tik *gyvėsiu*, *augįsiu*, bet ir *gyvėti*, *gyvėdavo*, *augįdavo*, *gyvėk*, *augįk*.

Jie taip pat turėjo įsivedę *į* vietoj *in* veiksmazodžių tipo *pinti*, *skinti*, *minti* šaknyje, pvz., *pįsiu*, *skįsiu*, *mįsiu*, *pįti*, *skįti*, *mįti*, *pįdavau*, *skįdavau*, *mįdavau*, *pįk*, *skįk*, *mįk*.

Vietaj tvirtapradžio galūnės ir tvirtagalės kilmės nekirčiuoto *ę* bent dalis jų (daugiausiai kilę iš šiaurinės Rytprūsių pusės ir Klaipėdos krašto) tarė dvibalsį *ei*, pvz., *gyvėiti* (plg. *gyvėti*), *gabėiti* (plg. *gabėti*), nom. pl. partic. *dirbei* „dirbė“, *važiāvei* „važiavė“. Sprendžiant iš turimų duomenų, tokia *ę* diftongizacija be Ž. Naumiesčio dabar būdinga kai kurioms Klaipėdos šnektoms (Priekulė)¹⁵, Rytprūsiuose, išskyrus lietuvių žvejų tarmę Prūsiose, nepastebėta¹⁶.

¹² Kuršaitis tvirtina, kad trumpa *i* esanti atvira ir šiek tiek priartėjusi prie *e* garso, pvz., *pikts*, *wirti*, plg. Kurschat. Min. veik. P. 17.

¹³ Plg. Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. V., 1973. P. 177.

¹⁴ Plg. Sašys A. Lietuvių kalbos tarmės. K., 1935. P. 35.

¹⁵ Plg. Grinaveckienė E. Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1960. T. 3. P. 195.

¹⁶ Plg. Gerulis. Min. veik. P. 9.

Kaip žinoma, dalis striukių tvirtapradžius dvibalsius su *ai*, *ei* monoftongizavo, *šákštai* „šaukštai“, *kráše* „kriaušė“, *kášti* „kaišti“, *kékti* „keikti“. Iki šiol senieji lietuvininkai dar prisimena posakį: *Sulážysiu aš tãvo pakáši, kam nulážei mãna kráše*. Salio tvirtinimu¹⁷, *áu*, *éi*, *ái* monoftongizavo tarpas tarp Įsrutės – Pilkalnio Nemuno link (maždaug ligi linijos Labguva – Tilžė). Šios ypatybės ryškesnių pėdsakų lietuvininkų kalboje neaptinkama, nors patį monoftongizavimo faktą jie žino. Pasitaikantis *ái*, *éi* (ne *áu*) monoftongizavimas lengvai paaiškinamas žemaičių įtaka.

Daugelis lietuvininkų afrikatas vartojo kaip vakarų aukštaičiai, išskyrus Klaipėdos krašto žemaičius ir vakarinę Mažosios Lietuvos dalį palei Kuršių marias, kur su afrikatomis buvo elgiamasi žemaitiškai¹⁸.

Prieš priešakinės eilės balsius buvo ryškiai minkštinami tik priebalsiai *k*, *g*, *l*. Matyt, vokiečių kalba, kurioje tėra tik kieti priebalsiai (išskyrus *ch* žodyje *ich* „aš“) šiame krašte stabdė iš seno vykusį priebalsių minkštinimą, atskirais atvejais dėl vokiečių kalbos įtakos Rytų Prūsijos lietuviai priebalsius depatalizuodavo¹⁹. Todėl lietuvininkai tarė ir dabar kietai tebetaria daugelį minkštųjų priebalsių net prieš supriešakėjusius užpakalinius balsius, pvz., jie sako *pasùtis*, *važúoti*, *geráusiai*, *čonaĩ*, vietoj *pasiùtes*, *važiúoti*, *geriáusias*, *čionaĩ*, gen. sg. *mėdža*||*mėdžo*, *žōdžo*||*žōdžio*, *svėča*||*svėčio* ir kt. Ypač būdingas kietųjų *p*, *b*, *v*, *m* tarimas kamiengalyje prieš galūnes *-io*, *-iu*, *-ių*, *-ius*, *-iau*, *-ai*, pvz., *lietuvo* „lietuvio“, *su grobù* „su grobiu“, *su lietuvu* „su lietuviu“, *lāpu* „lapių“, *grōbu* „grobių“, *žēmu* „žemių“, *šūvu* „šūvių“, *grobùs* „grobis“, *šūvùs* „šūvis“, *kepáu* „kepiu“, *grėbau* „grėbiau“, *ėmáu* „ėmiau“, *šóvau* „šoviau“, *labāu* „labiau“, *žemaũ* „žemiau“. Kitų priebalsių sukietėjimas šioje pozicijoje pasitaiko sporadiškai, pvz., *rašáu* „rašiau“, *rōgu* „rogių“, *rubėžu* „rubežių (sienu)“, *degáu* „degiau“, *degái* „degei“ ir kt.

Vietoj kietojo (veliarinio) *l* lietuvininkai, paveikti vokiečių, vis dažniau tarė (ir tebetaria) vadinamąjį vidurio Europos *l*, tarpinį tarp kietojo ir minkštojo. Kitiems, matyt, jis darė minkštojo *l* įspūdį, atrodė, lyg reikia tarti *liābas*, *lióva* ir pan. Dauguma lietuvininkų dabar taip ir taria šį priebalsį.

¹⁷ Žr. Salys. Min. veik. P. 58.

¹⁸ Plg. Gerulis. Min. veik. P. 19.

¹⁹ Urbanavičiūtė priebalsių kietinimą aiškina vokiečių kalbos poveikiu lietuviškai ortografijai, nes daugelio gramatikų ir žodynų autoriai buvę vokiečiai, kurie negalėję girdėti lietuviškų priebalsių minkštumo. Žr. Урбанавичюте Ж. Оппозиция твердых и мягких согласных в аукштайтских диалектах литовского языка; Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1970. С. 17.

Po lūpinių priebalsių *p, b, v, m* lietuvininkai išlaikydavo jotą, pvz., *davjáu, èmjáu, gèrybjų, lāpjų, lōbjų, stōvju*²⁰.

Taip pat vokiečių kalbos įtaka reikia aiškinti ir sprogstamųjų priebalsių tariamą su stipria aspiracija²¹.

Rytprūsių lietuvininkai taisyklingai tarė priebalsius *f, ch, h*, nekeisdami jų *p, k*. Iš kitų konsonantizmo ypatybių reikia paminėti sunkiai paaiškinamą žodžių *šiùgžlès, žvāgè, žvagùtè, artibieji* tarimą vietoj *šiùkšlès, žvākè, žvakùtè, artimieji*.

Daugelis lietuvininkų kirčio nuo galūnės neatitraukdavo, t. y. kirčiavo maždaug taip kaip bendrinėje kalboje. Išimtį sudarė tik Klaipėdos krašto žemaičiai, kurie turėjo visuotinį kirčio atitraukimą.

Visi lietuvininkai aiškiai skyrė priegaides. **Akūtas** buvo realizuojamas kaip ryški tvirtapradė priegaidė, o šiaurinėje ploto dalyje, maždaug nuo Nemuno, toji tvirtapradė priegaidė buvo tariama dar energingiau, artėjo prie laužtinės. Klaipėdos krašto žemaičių plote, reikia manyti, ji jau buvo virtusi tikra laužtine priegaide.

Cirkumfleksas lietuvininkų tartyje buvo iš esmės tvirtagalė, arba tęstinė priegaidė. Dvibalsiuose dalis lietuvininkų, kilę iš Mažosios Lietuvos pietryčių ploto, spūdi koncentruodavo antrame dėmenyje (pvz., *plaūkti*), kiti, ypač arčiau Nemuno, pabrėždavo lygiai abu dėmenis (*plāukti*), o Klaipėdos krašto žemaičiai tarė žemaitiškai, spūdi koncentravo pirmajame dėmenyje (*plaūkti*). Vietomis, ypač arčiau Kuršių marių, tvirtagalė priegaidė lengvai išvirsdavo vidurine²², pvz., *Klāipēda, Līda, lāivs, kāityti, glēlis, ēiti*.

Rekonstruotos formos pateikiamos arba kaip turimos dabartinėje Žemaičių Naumiesčio lietuvininkų kalboje (dažniausiai kaip gretiminiai variantai), arba jas tebeturi kaimynų (daugiausia Šilutės, Pagėgių) šnektos.

Suprantama, pateiktas modelis nėra galutinai baigtas. Jį galima ir reikia toliau tobulinti, artinti prie rekonstruojamo lietuvininkų modelio, pasitelkiant naujus lingvistinius atradimus bei archyvinę medžiagą, liudijančią apie tikslų jų migracijos laiką bei duomenis, iš kokių Rytprūsių ir Klaipėdos krašto vietų lietuvininkai atsikėlė.

²⁰ Plg. Gießmjų knygos Königsberg, 1897. P. 1: Gießmjų „giesmių“, *gerýbjų* „gėrybių“; Mišū knygos. Dowido Plonaus Tilgėje, 1906. P. 358: Liežuwjų „liežuvių“, Liežuwjeis „liežuviais“.

²¹ Ypač stipriai sprogstamieji priebalsiai *p, t, k* vokiečių kalboje aspiruojami kirčiuotuose skiemenyse prieš balsius ir prieš sonantus (*getan, krebs*) ir žodžio gale arba kirčiuoto skiemens gale (*ab, Gewalt*). Plg. Urojewa R. M., Kusnezova O. F. *Phonetik und Grammatik der deutschen Sprache*. Moskau, 1985. S. 9.

²² Žr. Gerulis. Min. veik. P. 2–3.

Я. ЯНАВИЧЕНЕ

**МОДЕЛЬ ЯЗЫКА ЛЕТУВИНИНКОВ ДО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С
ЖЕМАЙТАМИ (фонетика)**

Резюме

В северо-восточной части Шилутского р-на Литовской ССР, в окрестностях населенного пункта Жемайчю-Науместис лингвистическая ситуация очень сложна. Здесь на небольшой территории можно наблюдать взаимодействие литовского литературного языка, местного жемайтского говора и диалекта так наз. летувининков (литовцев, переселившихся сюда из бывш. Восточной Пруссии и Клайпедского края), не считая русского и немецкого языков. Главное внимание в статье сосредоточивается на изучении диалекта летувининков, каким он должен был быть до взаимосвязи с местными жемайтами: на уровне фонетики, а также анализируются некоторые проблемы реконструкции модели прадиалекта.